

KLISEET JA STEREOTYPIAT

Ulla Jäppinen *Kielen ja ajatusten kliseet. Värien nimitysten käyttö eräissä suomenkielissä idealistissävyyisissä teksteissä.* Åbo: Åbo Akademis förlag 1999. 279 s. ISBN 951-765-025-6.

Kansanrunoutentutkimuksen terminologinen moniste esitteli 1960-luvun alkupuolen opiskelijalle monien muiden käsitteiden joukossa nimityksen *klisee*: »Kirjapainotekniikan piiristä saatu, sananmukaisesti kuvalaattaa merkitsevä termi, jota käytetään eri yhteyksissä toistuvista lausekäännteistä, esimerkiksi *sanan virkkoi, noin nimesi; koprin helmansa kokosi, käsin kääri vaattehensa; olipa kerran; sen pituinen se.*» Moniste sai myöhemmin kirjan muodon ja samalla uuden nimen Perinnetieteen terminologia. Tieteenalan nimen muuttuessa myös hakusana *klisee* hävisi sen tarvitsemien termien joukosta. Vieläkin harvinaisempi *klisee* on ollut kirjallisuudentutkimuksen piirissä, ja kielitieteilijät tuskin edes tuntevat sitä.

Ulla Jäppinen on elvyttänyt väitöskirjassaan perinteisen termin. Hänen uusiokäyttöönään pelkkä määritteeton »klisee» ei kuitenkaan riitä: *sen pituinen se* on nyt »kielen klisee». Ja kielen kliseitten rinnalle hän nostaa uutuutena »ajatusten kliseet».

Teoksen nimi ja alaotsikko kertovat varsin tarkoin, mistä on kysymys: huomiota kohteena ovat värinimitykset ja nimenomaan niiden kliseytyneet käyttö. Sitä tarkastelemalla tutkimus valottaa yleisemminkin kiteytyneiden konneksioiden ja stereotyyppien asemaa kielessä ja erityisesti niiden osuutta tekstin tyyppi- ja rakenteiden rakentajana. Perusaineistona on joukko sävytykseltään idealistisia tekstejä eli Runebergin

ja Topeliuksen runosuomennoksia, Kiven, Koskenniemen, Leinon, Mannisen ja Pohjanpään runoja sekä laajahko valikoima lastenrunoja — nimenomaan lastenrunoissa ihanteellinen maailma on säilynyt pitkälle senkin jälkeen, kun se on väistynyt aikuisten kirjallisuudesta. Tämän varsinaisen tutkimusmateriaalinsa lisäksi Jäppinen on käynyt systemaattisesti läpi erilaisia vertailuaineistoja, joihin kuuluu paitsi valikoima 1900-luvun runoutta ja proosaa myös Kalevala ja Kanteletar, Mannisen suomennokset Iliaasta ja Odysseiasta sekä Uusi testamentti ja vuoden 1886 virsikirja. Kaikkiaan näistä aineslähteistä on kertynyt tarkastelun pohjaksi lähes 4 000 värinimitysten esiintymää; niistä varsinaiseen perusaineistoon kuuluvia on runsaat 2 100.

Tutkimuksen virikkeenä on ollut intuitiivinen havainto siitä, että suomalaisesta kaunokirjallisuudesta on suhteellisen vavattomasti erotettavissa runsaasti etenkin runomuotoisia tekstejä, jotka edustavat romanttista tyyliä ja joille on luonteenomaista vahva esteettinen tai eettis-esteettinen leima. Jäppinen nimittää tällaisia tekstejä »idealistissävyyisiksi» ja löytää niitä etenkin 1800-luvun kirjallisuudesta mutta myös uudemmasta, etenkin lapsille kirjoitetusta runoudesta. Nämä tekstit ovat oma »makrokontekstinsä», ja yksi sen ihanteellisuuden ja idealistisen sävyn ilmentymä ovat sellaiset toistuvat kliseet, joita ei samassa määrin tavata muuntyyppisistä teksteistä.

▷

Jäppinen katsoo (s. 44), että »kliseytyminen tapahtuu aina jossain makrokontekstissa». Aivan sopuosinnussa ei väittämän kanssa tosin ole se, että »periaatteessa on olemassa kahdenlaisia kliseitä» (s. 252): toiset kuuluvat tiettyyn makrokontekstiin sen ominaispiirteinä, toiset taas voivat esiintyä vapaasti erilaisissa teksteissä. Esimerkiksi *siniset silmät* ja *punaiset posket* ovat tyypillisiä idealistissävyisille teksteille, mutta *siniverinen* ja *mustaa valkoisella* ovat kliseitä, jotka eivät ole sidoksissa vastaavaan suppeahkoon makrokontekstiin. Samaten *purppuravaatteet* on klisee idealistissävyisten tekstien makrokontekstissa, mutta vaikkapa *punainen vaate* on klisee, jonka esiintymisalue on paljon laajempi.

Luonnehdintojen monipuolisuudesta huolimatta — tai ehkä juuri niiden vuoksi — itse kliseen käsite jää teoksessa hieman utuiseksi. »Kliseitä ovat kielellisen perinteen varastosta saadut ilmaukset ja ilmauskokonaisuudet», Jäppinen toteaa (s. 50). Kuitenkaan esimerkiksi *musta puku* tai *musta viinimarja* (s. 29) eivät ole kliseitä. Asiasta on helppo olla samaa mieltä, mutta kovinkaan täsmällisiä kriteerejä ei tämänkaltaisista luonnehdinnoista saa kliseiksi katsottavien ja muiden kiinteiden konneksoiden erotteluun. Niinpä avoimeksi jää, millä perustein poimituista värinimitysten 2 135 esiintymästä on karsittu pois epäkliseet: sivuun jääneen aineiston luonteesta teos ei anna käsitystä. Toisaalta on kohtuuden nimessä todettava, että vaikka rajanveto onkin ollut intuitiivista, varsinaiseen käsittelyyn siilautunut aines riittää vallan hyvin antamaan monipuolisen käsityksen värinimitysten kliseytyneestä käytöstä.

Näytteeksi Jäppisen lähestymistavasta sopii adjektiivi *harmaa* ja sen varaan rakentuvien kliseiden käsittely. Niitä erottuu kolme ryhmää. Ensimmäinen on kiteytymä *harmaa halla*; siinä *harmaa* »on tulkittava dekoratiiviseksi lisäksi, joka ei juuri täyden-

nä ilmausten informaatiota». Tuntuvasti laaja-alaisempaa on 'harmauden' kytkeytyminen osaksi erilaisia ikääntymiseen ja vanhuuteen liittyviä ilmauksia: *harmaahapsi*, *harmaat hapsset*, *harmajapää*, *harmeta*, *harmajat taatot*, *tulla harmaaksi*; saman »ajatuksellisen kliseen» laajentuneeksi käytöksi voidaan lukea myös nykykielen metonyymiset ilmaukset tyyppiä *maailman harmaantuminen*, *ammatit harmaantuvat*, joissa on kysymys väestön ikärakenteen muutoksesta. Vielä enemmän varioi kolmas ryhmä, jossa harmaus koskee »ajankohtia ja abstraktioita»: *harmaa syys*, *harmaat päivät*, *harmaa sunnuntai*, *harmaa arki*, *ikiharmaja ikävä*, *harmaa mieli*, *harmaa olo* jne. Jäppisen ryhmitykset ovat tässä — niin kuin yleensäkin — suhteellisen luontevia. Tosin hän jättää tarkastelunsa ikään kuin puolitiehen eikä puutu siihen, millainen on minkin ryhmän sisäinen koostumus. Esimerkiksi *harmaat hapsset*, *harmaa parta*, *harmaa pää*, *harmaapää* ja *harmaa soturi* hahmottavat harmauden ja vanhuuden suhteen kaikki hieman eri tavoin, puhumattakaan Eino Leinon säeparista *Langat jo harmaat/ lyö elon kultainen pirta* tai sellaisista konneksioista kuin *harmaa vanhuus* (se mahdollistaa myös tulkinnan 'ikävä, synkkä'), *harmaa honka* tai *maailman harmaantuminen*. Luokitus siinänsä on korrekti, mutta semanttista analyysiä olisi voinut huokeasti viedä paljon pitemmälle.

Samaan tapaan Jäppinen erittelee adjektiivit *valkoinen*, *musta*, *sininen*, *vihreä*, *keltainen* ja *punainen* (*puna-*, *purppura-* ja *rusko-*sanueet) ja niiden varaan rakentuvat kliseet. Niin kuin odottaa sopii, juuri aineistoa erittelevä osa (s. 64–229) on työn varsinainen ydin: tarkka poiminta ja poimitun aineiston systemaattinen analyysi on tuonut esiin suuren määrän värinimityksiin pohjautuvia kiteytymiä, ja eri ainesryhmien vertailu osoittaa, että useimmat niistä ovat

luonteenomaisia nimenomaan esillä olevien »idealistissävyyisten tekstien makrokontekstille». Tyypillistä on esimerkiksi se, että monet värit ovat saaneet symbolisia merkityksiä. Niinpä *harmaa* ilmaisee usein 'ikävää', *valkea* 'puhdasta, viatonta' ja *musta* 'synkkää' tai 'likaista'; näin on paitsi idealistissävyyisissä teksteissä myös kielellä yleisemminkin.

Varsinaista aineiston käsittelyä seuraavat loppuluvut (s. 230–53) ovat käytännössä tiivistelmä työn lähtökohdista ja aineistoanalyysin tuottamista tuloksista. Mukana on jonkin verran kokoavia kommentteja ja yksityiskohtaisia frekvenssitietoja. Samaten Jäppinen tuo esiin joitakin runoilijakohdaisia erityispiirteitä ja osoittaa tapauksia, joissa idealistissävyyisten tekstien kliseet ovat väistyneet tyyliuuntien muuttuessa.

Tutkimus painottuu vahvasti aineistoon, ja vaikka tekijä pitääkin oman ilmoituksen mukaan tavoitteenaan »täydentää kliseen käsitteen selvittämistä tutkimusta varten rajatusta näkökulmasta», työn painopiste ei ole teoreettisissa kysymyksissä. Kliseen käsitteeseen keskittyvä johdantoluku tyytyy etupäässä referoimaan sitä, mitä erilaisissa tutkimuksissa tai hakuteoksissa on kliseistä lausuttu. Jäppinen kyllä esittää oman luokituksensa, jossa kliseet jakautuvat neljään pääryhmään: 1) kliseytyneet syntagmat ja kollokaatiot (idiomit, konventionaalistuneet metaforailmaukset, kiteytyneet syntagmat), 2) ajatukselliset kliseet, 3) kliseytyneet lekseemit ja 4) kliseytyneet topokset. Itse aineiston käsittelyssä ryhmitys ei nouse esiin, ja etenkin kategoriat 3 ja 4 jäävät taustalle. Tosin Jäppinen palaa toistuvasti kahteen topokseen, locus amoenukseen ja synkkyuden topokseen, joita hän pitää luonteenomaisina idealistissävyyisille teksteille. Hän mainitsee monia niihin liittyviä yksityiskohtia, mutta itse toposten käsittely on koko lailla katkelmallista. Samaten hänellä on joitakin tyyppiesimerkkejä kategorian

3 kliseytyneistä lekseemeistä (*vavahduttava, fantastinen, tyhmä, mahtava, kolahtaa, panostaa, potku*), mutta aineiston analyysiin tätä kategoriaa ei tarvita. Siihen näyttää kuuluvan ilmauksia, joita on joskus kutsuttu »muotisansoiksi»; keskeinen kriteeri on niiden käyttötaajuuden kasvu ja käyttö yli »normaalin» tarpeen (s. 36).

Monet esiin otettavat ilmaukset voidaan lukea ryhmään 1. Idiomeja joukossa ei juuri ole, ja kun myös konventionaalistuneiden metaforien osuus on vähäinen, tämän kategorian esiintymät ovat »syntagmoina kliseytyneitä» eli tyyppiä *järvi on sininen, sinijärvi*; niissä »taustana on kollokaatio *sininen + järvi*». Kollokaation Jäppinen (s. 30) tulkitsee niin, että »saman kollokaation piirissä voi esiintyä derivaatiota ja kompositiota, esimerkiksi ilmauksissa *sininen järvi, järvi siintää, järven sini* on sama kollokaatio».

Käytännössä Jäppinen kuitenkin käsittelee aineistoaan — myös kliseytyneitä syntagmoja — ryhmän 2 ajatuksellisina kliseinä. Niissä jokin propositio (tässä tapauksessa 'järvi on sininen') on kliseytynyt: »Kieliyhteisössä siis ajatellaan, että järvi on sininen ainakin prototyypillisesti tai ajatellaan nimenomaan sinistä järveä välittämättä siitä, että järvi voi joissakin olosuhteissa olla muunkin värinen.» Kysymys on siitä, että sinisyyttä pidetään järven stereotyyppisenä ominaisuutena.

Tutkimus keskittyy siis ennen muuta ajatuksellisiin kliseisiin tyyppiä *sininen järvi, sininen taivas, siintävä lahti*. Luonteenomaista niille on, että värinimityksen »distinktiivisyys» on haalistunut. Sinisyys on järven, taivaan ja lahden stereotyyppinen ominaisuus; sitä esittävä ilmaus on tekstissä »dekoratiivisessa» tehtävässä. Tämä distinktiivisyyden häviäminen ja dekoratiivisuuden painottuminen ovat kliseiden »kvalitatiivisia piirteitä». Vastaavasti Jäppinen käyttää »kvantitatiivisena kriteer-

rinä» sitä, missä määrin muut vaihtoehdot (*harmaa/keltainen/musta* jne. *taivas*) ovat syrjäytyneet samassa idealistissävyyisten tekstien makrokontekstissa. Vaikka nämä kliseitten tunnistamiskriteerit ovat jossain määrin impressionistisia ja päällekkäisiäkin, niiden perusteella tarkasteltavaksi valikoitunut aineisto on kauttaaltaan kiinnostavaa ja tukee tekijän näkemystä ilmausten vakiintuneisuudesta.

Jäppisen tutkimusnäkökulma asettaa merkityksen muodon edelle, ja tämä on johtanut siihen, että ilmausten fonologiset ja morfosyntaktiset ominaisuudet ovat jääneet ehkä turhankin vähälle huomiolle. Paljolti sen vuoksi kategorian 1 kliseytyneiden syntagmojen ja kollokaatioiden piirteet eivät nouse näkönsälle. Esitetty kliseitten luokitus on kuitenkin sellainen, että ilmaukset sopivat edustamaan samalla kertaa useampaakin perusluokituksen kategoriaa. Niinpä esimerkiksi *harmaa halla* on Jäppisen mukaan ajatuksellinen klisee; siinä »perustana on propositio 'halla on harmaa', jonka kielentymät ovat kollokaatioina kliseytyneitä». Tarkempi kollokaatioiden silmäily olisi tuonut näkyviin sen, että kliseytyneisyys voi perustua paitsi ilmausten semanttisiin ominaisuuksiin (niiden perustana olevaan »propositioon») myös niiden muotoon.

Esimerkiksi alkusoinnun Jäppinen mainitsee vain kahteen otteeseen; hänen mukaansa se lisää ilmauksen kiinteyttä ja antaa sille dekoratiivisuutta (s. 116) ja vaikuttaa kollokaation säilymiseen (s. 131). On kuitenkin ilmeistä, että alkusointu — ja ylipäätään ilmausten muoto — vaikuttaa myös kollokaatioiden kiinteytymiseen, siksi runsaasti aineistosta on poimittavissa alkusointuisia kiteytymiä (*harmaahapsinen, sinisilmäinen, punaposkinen, valkovartinen; musta multa ~ muoto ~ murhe* jne.).

Teoksessaan Johdatusta suomen kielen fraseologiaan (Suomi 115:2, Helsinki 1971)

Anna-Leena Kuusi esitteli koko joukon »fraasityyppejä» eli morfologisten, syntaktisten, stilististen ym. piirteiden nojalla tunnistettavia rakennemalleja. Yhdeksi fraasityypiksi hän nimesi attribuuttifraasit (*leveä leipä, viides pyörä, ikuinen risti, valkoinen valhe*). Attribuuttifraasien osuus on huomattavan suuri myös Jäppisen aineistossa: *punaiset posket, siniset silmät, harmaat hapsset, tumma tukka*. Vastaavia vakiintuneita rakennetyyppejä ovat bahuvriihiyhdyssanat tyyppiä *punaposki, punapaula, sinisilmä, harmaahapsi, harmaaparta, tummatukka* sekä vastaavat *inen*-loppuiset adjektiivit (*punaposkinen, punapaulainen* jne.). Kieleen on vakiintunut niin suuri määrä ruumiinosan- ja värinimityksen yhdistäviä attribuuttifraaseja, substantiiveja ja adjektiiveja, ettei niiden voi kuvitella syntyneen toisistaan riippumatta. Rajoittuminen ajatuksellisiin kliseisiin ja kliseytyneisiin syntagmoihin sivuuttaa tällaiset analogiamallit ja niiden osuuden uusien kiteytymien syntyyn ja vakiintumiseen.

Jäppinen kyllä pohtii ilmausten kliseytymistä. Kliseet syntyvät »tietyn prosessin tuloksena, so. toistumalla kieli- ja kulttuuriyhteisön käytössä», ja tällöin olennainen on makrokontekstin rooli. Toistuessaan ilmaus konventionaalistuu; siihen ei kiinnitetä erityistä huomiota, ja se »alkaa samastua automaattisen taustan ilmauksiin». Niinpä värinimitykset menettävät distinktiivisen tehtävänsä ja haalistuvat dekoratiivisiksi: ilmauksen käyttöä »ei enää motivoi kielenulkoisen tilanne, vaan kirjallinen perinne». Toisin sanoen kysymys ei ole siitä, ovatko jonkun silmät siniset vai ruskeat tai onko hänellä harmaa vai tumma tukka; sen sijaan olennainen on mielikuva, jonka ilmaus *siniset silmät* tai *harmaahapsi* synnyttää. Näkemystä tuskin voi pitää sinänsä vääränä, mutta kovin syvälle ilmausten vakiintumisen problematiikkaan se ei yllä.

Kuten todettua, työ painottuu empiriaan

ja sivuuttaa teoreettiset pohdinnat. Aikaisempaa tutkimusta ja erityyppisiä kielen kiteytymiä ja niiden luokittelua esittelevä katsaus (s. 15–28) keskittyy pääosiltaan termiin *klisee*. Fraseologiaa, idiomatiikkaa ja ylipäätään kielellisiä kiteytymiä koskevan lingvistisen kirjallisuuden Jäppinen sivuuttaa, ja myös suomalaisesta tutkimuksesta jäävät huomaamatta esimerkiksi Anna-Leena Kuusen fraseologiatutkimus ja Lauri Harvilahden Kertovan runon keinot (Helsinki 1992), joka testaa ja kehittää Milman Parryn ja Albert B. Lordin oraalisien formuloiden teoriaa (Jäppinen tosin viittaa (s. 26) formuleoriaan epäsuorasti Pentti Saarikosken kautta).

Vaikka työn teoreettinen pohja on kiteytymiä koskevan tutkimuksen osalta kapea, se on kuitenkin riittävän luja paljolti sen ansiosta, että Jäppinen on voinut ottaa lähökohdakseen Mauno Kosken monografian Värien nimitykset suomessa ja lähisukukiellissä (Helsinki 1983): se on tarjonnut paitsi substantiaalista tietoa värinnimityksistä myös niiden kliseytyneen käytön kuvaukseen hyvin soveltuvan semanttisen analyysivälineistön. Koski rajoitti oman tarkastelunsa nimenomaan värinnimitysten ensisijaiseen käyttöön (s. 9): »En siis käsittele sitä, miksi poliittista vasemmistoa sanotaan punaiseksi, tietynlaista lehdistöä keltaiseksi ja tunnelmaa siniseksi, unelmia

ruusunpunaisiksi.» Kun Jäppisen tutkimuskohteena on värinnimitysten esiintyminen kiteytyneissä konneksioissa ja kliseissä, niistä tapaa sekä ensisijaista (*sininen järvi, harmaa tölli*) että toissijaista käyttöä (*harmaa arki, musta murhe*).

»Kieli on luonteeltaan intertekstuaalista», Jäppinen toistaa monien muiden havainnon. Hänen näkökulmansa on tuore, ja väitöskirjaa voi pitää aluevaltauksena: se nostaa esiin monitahoisen ja kiinnostavan kielenilmiön, jonka aikaisempi suomen kielen tutkimus on jokseenkin kokonaan sivuuttanut. Jäppinen on nostanut kirjallisuudesta esiin suuren määrän ilmaisuja, joiden kliseytyneisyydestä ei jää epäilystä. Samaten hän pystyy vakuuttavasti osoittamaan, että monet niistä ovat luonteenomaisia nimenomaan esiin otetulle tekstityypille, »idealitissävyyisten tekstien makrokontekstille». Aineisto avartaa käsityksiä kielellisistä kiteytymistä, ja samalla se kiehtoo tarkkaavaista lukijaa ja haastaa häntä lisäpohdintoihin jättämällä paljon avoimeksi: karhu on kyllä saatu kierrokseen, mutta se on vielä kaatamatta. ■

PENTTI LEINO

Suomen kielen laitos

PL 3 (Fabianinkatu 33)

00014 Helsingin yliopisto

Sähköposti: *pentti.leino@helsinki.fi*

YHDYSSANOJEN PSYKOLINGVISTIikkaa

Jukka Mäkisalo *Grammar and experimental evidence in Finnish compounds*. Studies in Languages 35. Faculty of Humanities, University of Joensuu 2000. 179 s. ISBN 951-708-904-X.

Jukka Mäkisalon väitöskirjan *Grammar and experimental evidence in Finnish compounds* tutkimuskohteena ovat suomen kielen yhdyssanat. Työ koostuu viidestä itsenäisestä kirjoituksesta ja yhteenvedosta, joka johdattelee työn metateoreettisiin taustoihin.

Yhdyssanojen kuvaaminen (rakenne, luokittelu ja asema suhteessa syntaksiin, leksikkoon ja morfologiaan) on ollut kiistan aihe formaalisessa kielitieteessä jo kauan. Mäkisalon tavoite on afaatikkoja ja niin sanottuja normaaleja puhujia tutkimalla etsiä

▷